

*Mahmudova Mehriban Akif qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici Dillər Mərkəzi,
Email: mahmudova.mehriban@list.ru*

MÜASIR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ

Məlum olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr və eləcə də onların növləri budaq cümlə komponentlərinin növünə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə desək, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab olunur. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırmaqdan ötrü onu budaq cümlə növlərinə ayırmaq vacibdir.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırarkən dilçilər bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi dilçilər budaq cümlələri cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırmaq prinsipini düzgün və faydalı prinsip hesab edirlər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərindən danışan V.A.İlyiş onun mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik budaq cümlə tiplərindən bəhs edir. Zərflik budaq cümlələrin isə yer, zaman, səbəb, şərt nəticə, məqsəd, güzəşt, müqayisə, tərz-i-hərəkət tiplərindən ətraflı söhbət açır. Maraqlı haldır ki, V.A.İlyiş tabeli mürəkkəb cümlələrin “‘əlavə’ və “ara cümlə” tiplərini də müəyyənləşdirmişdir.

V.L.Kkauşanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.V.Prokofyeva və digər müəlliflərin yazdıqları “A Grammar of the English language” dərslində budaq cümlələrin 14 növünü müəyyənləşdirmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dilçilərdən fərqli olaraq K.N.Koçalova və E.H.İzrailoviç tabeli mürəkkəb cümlələrin 13 tipini müəyyənləşdirmiş, buraya müqayisə budaq cümlə tipini də əlavə etmişlər.

N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.İ.Osovsckaya, K.A.Qizyeva “An English Grammar (Syntax)” dərs vəsaitində budaq cümlənin tiplərinə başqa rəqəsdən yanaşmış və onların:

- 1) “nominal clauses”;
- 2) “attributive clauses”;
- 3) “adverbial clauses”;

başlığı altında üç tipini müəyyənləşdirmişlər.

Birinci bölgünün tərkibinə, mübtəda, xəbər və tamamlıq budaq cümlə tiplərini daxil etmişlər.

Professor O.Musayev ingilis dilində budaq cümlələrin sayının 5, İ.İ.Bermarts 6, B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya isə 7 olduğunu göstərmişlər.

Müəlliflər zərflik budaq cümlələrin yer, zaman, tərz-i-hərəkət, müqayisə, şərt, güzəşt, məqsəd, səbəb və nəticə tiplərindən geniş söhbət açmışlar.

Ümumiyyətlə araşdırdığımız bütün dilçilər, tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərini tədqiq edərək öz əsərlərində zərflik budaq cümlə tiplərinə geniş yer ayırmışlar.

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlənin bir tipi kimi, mürəkkəb cümlə tərkibində zərflik funksiyası daşıyan budaq cümlələrə deyilir. Zərflik budaq cümlələri,

heç şübhəsiz, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində ifadə etdikləri mənaya görə təsnif olunurlar.

İngilis dilinə aid yazılmış qrammatika dərsliklərinin araşdırılması bir daha sübut edir ki, zərflik budaq cümlələri, onların tipləri və s məsələlərlə daha ətraflı məşğul olmuş A.Ş.Barxudarov zərflik budaq cümlələrinin doqquz, M.A.Qanşina və N.M.Vasilyevskaya səkkiz, B.Ilyiş səkkiz, V.L.Kauşanskaya doqquz, O.İ.Musayev səkkiz tipini göstərmişlər. Biz də zərflik budaq cümlələrinin doqquz tipini müəyyənləşdirən dilçilərin fiirlərində daha doğru olduğunu dəstəkləyirik. Bu tiplər aşağıdakılardır:

- zaman budaq cümlələri;
- yer budaq cümlələri;
- səbəb budaq cümlələri;
- məqsəd budaq cümlələri;
- şərt budaq cümlələri;
- güzəşt budaq cümlələri;
- nəticə budaq cümlələri;
- müqayisə budaq cümlələri;
- tərzi-hərəkət budaq cümlələri.

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində müstəqil mövqe tutur. Tərkibində mübtəda və xəbər budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə komponentini budaq cümlə komponentindən ayırmaq mümkün olmadığı halda zərflik budaq cümlələrindən baş cümlə komponenti asanlıqla ayrılabilir. Məs:

1. As his mother' iron hissed on a damp shett, Mike Nelson breathed in the familiar searching smell of the ironing-board.

2. He waited while his mother lifted another sheet from the basket and hung it over the ironing-board.

3. Grandma hasn't gone yet,you can go with her.

4. As she echoes fell away over the cliff, Mike Nelson got up from the chair and began carrying the finished ironing,piece to the corner table.

5. Yoey wants to know if Uncle Dave will live here,"we could build another from on the bock!"

Yuxarıdakı zərflik budaq cümlələrindən birincisinin komponentləri "as" bağlayıcısı ilə, ikincisi "while", üçüncüsü "if",dördüncüsü "as" və beşincisi "if" bağlayıcısı ilə bağlanmaqla yanaşı, onların komponentlərini bir-birindən asanlıqla ayırmaq mümkündür.

Zərflik budaq cümlələri, bir qayda olaraq, baş cümlə komponentinə tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlanır və onlar baş cümlə komponentindən həm əvvəl, həm də sonra işləyə bilər.

Zaman budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyasını daşıyır və budaq cümlə baş cümlədə icra olunan hərəkətin zamanını bildirir. Qədim ingilis dilində zaman budaq cümlələri "Temporal clauses"adlanırdı. Müasir ingilis dilində zaman budaq cümləsi cümləyə "when" (nə vaxt), "while" (müddətində, ərzində), "whenever" (nə vaxt olur olsun), "as" (kimi). "as long as" (nə qədər ki), "till; untill" (qədər, dək). "as soon as (elə ki), "as"since (bəri), "after" (sonra), "before" (əvvəl), "now that" (indi ki, madam ki) bağlayıcıları ilə bağlıdır. Məs:

As he left the room, Elizabeth felt how improbable it was that they should ever seen each other again (s.94).

She was going directly towards her favourite part of the park, when the remembrance of Mr. Dancy's sometimes coming there stopped her and she turned up the narrow road out side Rossings.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi ən mübahisəli məsələ kimi daima diqqət mərkəzində olmuşdur. 1933-cü ildən 1953-cü ilədək xeyli sayda dilçi alimlərimiz- İ. Həsənov, A. Şərifov, A. Tağızadə, Ə. Dəmirçizadə az və ya çox dərəcədə bu məsələ ilə məşğul olmuş, lakin səhv olaraq onu fəli sifət tərkibləri ilə qarşılaşdırmışlar. Yalnız 1953-cü ildə M. Ş. Şirəliyev bu problemin bu həlli istiqamətində xüsusi xidmət göstərmiş və onu fəli bağlama və qoşmalı fəli sifət tərkiblərindən fərqləndirmişdir. Zaman budaq cümləsi mürəkkəb cümlənin baş cümləsində icra olunan hərəkətin zamanını göstərir və eyni zamanda özü də müəyyən bir hal-hərəkət ifadə edir. Zaman budaq cümləsi işlənmə yerinə görə iki qismə ayrılır:

1. Baş cümlədən əvvəl işlənənlər;
2. Baş cümlədən sonra işlənənlər.

Səbəb budaq cümləsi tabelli mürəkkəb cümlə tərkibində səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir və baş cümlə komponentindəki hərəkətin səbəbini bildirir. Məs:

Jim Nelson didn't know where he was, because it dark. Then they turned into the river because they didn't done sail on past the river for interest, as the land was all inhabited on the other side of the river.

Müasir ingilis dilində səbəb budaq cümlələri baş cümlə komponentinə "as", "because", "since", "for feae that", "seeing that" və başqa bağlayıcılarla bağlanır. Məs:

As the fog was collecting rapidly it began to grow dark in earnest.

Azərbaycan dilində də səbəb budaq cümləsi eyni məqsəd daşıyır və nə üçün, niyə və s. suallarından birinə cavab verir.

Səbəb budaq cümlələri həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbinin bildirir. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri budaq cümlənin səbəbi, baş cümlənin isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə etməsidir. Məs: Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin iki tipi var:

1. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və budaq cümlədə "necə" və "nə" bağlayıcı sözlərindən biri işlədilir. Məs: Oğlan şirin-şirin nə deyirdisə, qız gülməkdən özünü saxlaya bilmirdi .

2. Əvvəlcə baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra isə budaq cümlə gəlir və baş cümlənin səbəbini bildirir. Bu tip cümlələr də ondan ötrü ki çünki, onun üçün ki, və s. bağlayıcılar işlədilir. Məs:

"Qaşqabaqlı oğlan" sözünü dırnaqla veririk, ona görə ki, müəllifi Mustafadır.

3. Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində məqsəd zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra məqsədini bildirir. Məs:

Gim Nelson, standing on a chair at the end of the room shouted few moment quiet gentleman, so that he might tell a certain story he knew.

İngilis dilində məqsəd budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə hissələri bir-birinə "that", "in order that", "est", "so that" və s. Bağlayıcılarla bağlanır.

Azərbaycan dilində də nəticə budaq cümlələrin komponentləri bir-birinə həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız bağlanır və nə üçün, nə məqsədlə, nədən ötrü suallarından birinə cavab olur. Məs: Biz zəhməti ona görə çəkirik ki, insan kimi yaşaya bilək.

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir və baş cümlədə ifadə olunan hal, hərəkət və ya hökm səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır. O, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyasında işlənir. Məs:

Our hearts were so even a pair that one was never contrary to the other.

Müasir ingilis dilində nəticə budaq cümləli tabeli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentinə bağlanması “so”, “that” (so, that) bağlayıcıları vasitəsilə həyata keçir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. B.İlyish “The Structure of Modern English” 1974.
2. O.Musayev, “İngilis dilinin qrammatikası”.
3. V.Z.Konstanskaya, R.Z.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.V.Prokofyeva “A Grammar of the English Language” 1973.
4. N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.L.Qssovskaya, K.A.Qizyeva “An English Grammar” (Syntax).
5. Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, 1984.
6. S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, 1982.